

**Бишкек мамлекеттик университети. К. Карасаев Экономикалык
программалар жана башкаруу кафедрасы**

Кол жазма укугунда

Мырзалиева Мадина Алмасбековна

**Кыргыз Республикасынын керектөө рыногун өнүктүрүүнүн
заманбап тенденциялары**

08.00.06-улуттук жана аймактык экономика

Жазуу

окумуштуулук даражаны изденип алуу үчүн жазылган диссертациялар
экономика илимдеринин кандидаты

Бишкек – 2025

Иш Бишкек Мамлекеттик университетинин "экономикалык
программалар жана башкаруу" кафедрасында аткарылды. К. Карасаев
Илимий жетекчиси Савин Виктор Евгеньевич
экономика илимдеринин доктору, профессор,
БГУнун ФЭФ деканы. К. Карасаев

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү уюм:

Диссертацияны коргоо өтөт
Диссертация менен китепканалардан жана Кыргыз Республикасынын
Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын сайтынан
таанышууга болот:
Автореферат жөнөтүлдү.

Окумуштуу катчы
диссертациялык кеңештин,
т. и. к., доцент

1. ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Кризистен кийинки мезгилде Кыргыз Республикасы өзүнүн өнүгүүсүнүн жаңы тарыхый этабына кирди, анын максаты кайра өндүрүү процесстеринин натыйжалуулугун жогорулатуу жана элдин жашоо деңгээлин жогорулатуу болуп саналат. Бул максаттарга жетүү көбүнчө соода чөйрөсү базар шарттарына канчалык ийгиликтүү ыңгайлашкандыгы менен аныкталат. Рынокто керектөө товарларынын соодасы адамдардын товарларга жана кызматтарга болгон муктаждыгын камсыз кылууга багытталган, бул анын керектөө рыногундагы алдыңкы ордун аныктайт. Бирок Туруксуз экономиканын шартында керектөө рыногунда суроо-талап менен сунушту калыптандыруу татаал жана көп кырдуу көйгөй болуп саналат. Социалдык багыттагы рынок экономикасына өтүү керектөө товарларын өндүрүүнү жана калктын керектөөсүн жөнгө салуу маселесин чечүүнүн жаңы варианттарын издөөнү талап кылат. Татаалдык суроо-талаптын жана муктаждыктардын тез өзгөрүлмөлүүлүгү, керектөө рыногун болжолдоону так аныктоонун, эсепке алуунун, өлчөөнүн Кыргыз Республикасы менен байланыштуу кыйынчылыктары менен шартталган.

Керектөө товарларынын базарлары соодада башкы ролду ойнойт, анткени алардын каналдары аркылуу өндүрүлгөн продукция жеке керектөөгө өтөт. Ошону менен тигил же бул өлкөнүн коомдук кайра жаратуу процесси аяктайт жана аны кайра баштоо үчүн зарыл шарттар түзүлөт.

Азыркы учурда керектөө рыногундагы абал Кыргызстандын ички рыногу көп жагынан импорттон көз каранды болгондой калыптанууда. Жеңил жана тамак-ашты кайра иштетүү өнөр жайынын рыногу республиканын калкынын муктаждыктарын канааттандырбайт. Ошондуктан өндүрүш жана керектөө проблемаларын чечүү керектөөлөрдү жана суроо-талаптарды терең изилдөөгө, алардын өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана тенденцияларын шарттаган социалдык-экономикалык факторлорду аныктоого, ошондой эле азыркы шарттарда республиканын экономикасында болгон суроо-талапты жана товардык сунушту жөнгө салуунун экономикалык механизмдерин жана ыкмаларын пайдаланууга негизделген комплекстүү мамилени талап кылат. Ошол эле учурда, керектөө товарларын өндүрүүнү мамлекеттик жөнгө салуу, товардык ресурстарды түзүү жана товардык рыноктордун тең салмактуу инфраструктурасы маселелерин чечүү маанилүү.

Керектөө рыногунда суроо-талапты жана сунушту жөнгө салуу көйгөйү социалдык багыттагы рынок экономикасына өтүү мезгилинде өзгөчө **актуалдуулукка** ээ болду, анда керектөө рыногу Кытайдан товарларды сатуунун эсебинен иш жүзүндө болгон. Демек, ата мекендик өндүрүштүн керектөө товарларына болгон суроо-талапты канааттандыруу үчүн керектөө

товарларын өндүрүүнү көбөйтүү маселесин чечүүнүн жаңы варианттарын издөө талап кылынат. Буга байланыштуу экономикалык мамилелер системасында керектөө рыногунун ордун аныктоо, анын тең салмактуулук көйгөйү азыркы учурда актуалдуу болуп саналат жана Кыргыз Республикасынын ЕАЭБге мүчөлүгүнүн жана глобалдык дүйнөлүк чарба системасынын туруксуздугунун шарттарында түзүлө турган жаңы реалдуулуктарды андан ары терең изилдөөнү талап кылат. Мунун баары диссертациялык иштин темасынын актуалдуулугун көрсөтөт.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар жана негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык иш Кыргыз Республикасын 2018-2040-жылдар мезгилине өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясына ылайык аткарылган, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн импортту алмаштыруу программасы менен, ошондой эле К.Карасаев атындагы БГУнун илимий-изилдөө иштеринин планына ылайык байланышы бар.

Изилдөөнүн максаты. Диссертациялык изилдөөнүн максаты керектөө рыногунун заманбап тенденцияларын өнүктүрүүдө жана аны ата мекендик өндүрүштүн товарлары менен толтурууда формаларды жана методдорду өркүндөтүүнүн теориялык-методологиялык жана практикалык негиздемесинен, ошондой эле Кыргызстандын ЕАЭБге мүчөлүгүнүн шарттарында аны баланстуу өнүктүрүүнүн негизги багыттарын иштеп чыгуудан турат.

Изилдөөнүн максаты негизинде, **иш төмөнкү милдеттерди койду.**

* Кыргызстандын керектөө рыногунун теориялык аспектилерин жана рыноктук мамилелердин шарттарында анын калыптанышынын жана өнүгүшүнүн өзгөчөлүгүн изилдөө;

* Кыргыз Республикасынын товарларынын жана кызмат көрсөтүүлөрүнүн керектөө рыногунун учурдагы абалына, ЕАЭБ шарттарында калктын керектөөлөрүн канааттандыруу тенденцияларына жана мүмкүнчүлүктөрүнө диагностика жүргүзүү жана баа берүү;

* Кыргызстандагы керектөөчү товарлар рыногунун инфраструктурасынын азыркы абалын талдоо жана керектөө рыногунун натыйжалуу өнүгүүсүн камсыз кылуу мүмкүнчүлүгүн аныктоо;

* керектөө рыногун өнүктүрүүдөгү негизги көйгөйлөрдү аныктоо жана чет элдик керектөө товарларын өндүрүүчүлөр менен атаандаштыкта аны натыйжалуу өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрүн негиздөө;

* жүргүзүлгөн талдоонун негизинде өлкөнүн калкынын керектөө багытындагы товарларга болгон керектөөлөрүн толук жана сапаттуу канааттандыруу үчүн керектөө рыногун ата мекендик өндүрүштүн сапаттуу

товарлары менен толтуруунун жолдорун, ыкмаларын жана каражаттарын сунуштоо;

* 2030-жылга чейин Кыргызстанда чекене сооданын абалынын регрессивдүү-корреляциялык талдоосун колдонуунун негизинде болжолду иштеп чыгуу.

Иштин илимий жаңылык турат: керектөө рыногун түзүү жана өнүктүрүү боюнча илимий-теориялык жана методологиялык ыкмаларды негиздөө, "керектөө рыногу" деген түшүнүккө толуктоо киргизилген, ачык экономика шартында, анын өнүгүү өзгөчөлүгүн аныктады;

* жүргүзүлгөн комплекстүү талдоо Кыргыз Республикасынын товарларынын жана кызмат көрсөтүүлөрүнүн керектөө рыногунун азыркы абалына жана анын ЕАЭБге мүчөлүк шарттарында калктын керектөөлөрүн канааттандыруу мүмкүнчүлүктөрүнө объективдүү баа берүүгө мүмкүндүк берди;

* Кыргызстанда керектөөчү товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр рыногунун инфраструктурасынын учурдагы абалы диагностикаланды

* ошондой эле керектөө рыногунун инфраструктурасына таасир этүүчү факторлордун тутумдук мүнөздөмөсү берилди;

* керектөө рыногун өнүктүрүүдөгү негизги көйгөйлөр жана заманбап тенденциялар аныкталды, ошондой эле чет өлкөлүк керектөө товарларын өндүрүүчүлөр менен атаандаштык шартында аны натыйжалуу өнүктүрүү мүмкүнчүлүгүнө таасир этүүчү факторлордун комплекси аныкталды;

* жүргүзүлгөн комплекстүү талдоонун негизинде ата мекендик өндүрүштүн керектөө багытындагы товарларга карата өлкөнүн калкынын суроо-талаптарын толук жана сапаттуу канааттандыруу үчүн Кыргызстандын керектөө рыногунун ишинин натыйжалуулугун жогорулатуунун жолдору, ыкмалары жана каражаттары сунушталган;

* көп факторлуу корреляциялык-регрессивдүү анализди колдонуунун негизинде 2030-жылга чейинки мезгилде чекене сооданын келечектүү өнүгүүсүнүн болжолу иштелип чыкты, бул ЕАЭБ өлкөлөрүнүн жалпы рыногунун шарттарында ата мекендик товарларды өндүрүүнү көбөйтүүнүн жана өлкөнүн экономикасын санариптештирүүнү киргизүүнүн алдыңкы факторлорун аныктоого мүмкүндүк берди.

Алынган жыйынтыктардын практикалык мааниси импорттук товарлар менен атаандаштык шартында ата мекендик өндүрүштүн товарларына жана кызмат көрсөтүүлөргө калктын керектөөсүн камсыз кылуу боюнча иш-чараларды иштеп чыгууда тармактык министрликтердин, ведомстволордун жана муниципалитеттердин практикалык ишмердүүлүгүндө изилдөөнүн сунуштарын жана корутундуларын колдонуу мүмкүнчүлүгүндө

турат. Сунуш кылынган практикалык чараларды ЖОЖдор окуу куралдарын жазууда жана "Улуттук экономика", "аймактык экономика", "сооданы уюштуруу", "Жарнама", "тышкы соода" ж. б. курстарды окутууда пайдаланса болот.

Алынган жыйынтыктардын экономикалык мааниси аларды өнөр жай тармактарын, айыл чарбасын, тышкы жана ички сооданы өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыгууда колдонуу мүмкүнчүлүгүнөн турат, ошондой эле алынган илимий жыйынтыктар жана берилген сунуштар керектөө рыногун андан ары өнүктүрүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн андан ары изилдөө үчүн баштапкы чекит катары кызмат кыла алат.

Диссертациянын коргоого чыгарылган негизги жоболору.

1. Керектөө рыногунун проблемасына теориялык жана методологиялык ыкмаларды комплекстүү талдоонун негизинде, анын өнүгүү факторлору аныкталды жана бул категориядагы автордук толуктоо жана тактоо түзүлдү.

2. Кыргызстандын экономикасын өнүктүрүүнүн статистикалык көрсөткүчтөрүн талдоонун негизинде керектөө рыногун өнүктүрүүнүн спецификалык өзгөчөлүктөрү жана тенденциялары, ошондой эле ЕАЭБде кабыл алынган талаптарга жооп берген сапаттуу, ата мекендик керектөө товарларын өндүрүү үчүн пайда болгон жаңы мүмкүнчүлүктөрдү пайдаланууда мамлекеттин ролу негизделген;

3. Керектөө рыногунун инфраструктурасынын заманбап абалын диагностикалоо ЕАЭБде бул чөйрөгө кабыл алынган стандарттарга ылайык келүү максатында аны өнүктүрүү жана модернизациялоо боюнча чаралардын комплексин түзүүгө мүмкүндүк берди;

5. Керектөө рыногунун сыйымдуулугу жана анын ата мекендик өндүрүштүн жогорку сапаттагы керектөө суроо-талабынын товарларына калктын керектөөлөрүн канааттандыруу мүмкүнчүлүгү көз каранды болгон көйгөйлөр жана факторлор топтоштурулган.

6. Жүргүзүлгөн көп факторлуу корреляциялык-регрессивдүү талдоонун негизинде 2030-жылга чейин чекене сооданы өнүктүрүү болжолу ишке ашырылды жана балансташкан өнүгүүнү камсыз кылууда керектөө рыногунун ишинин натыйжалуулугун жогорулатуунун, ошондой эле ЕАЭБ өлкөлөрү менен интеграциянын алкагында аны жөнгө салуу механизмдин өркүндөтүүнүн негизги багыттары сунушталды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо. Диссертациялык иштин негизги жыйынтыктары Эл аралык, республикалык, ЖОЖдор аралык жана ЖОЖдор аралык илимий-практикалык конференцияларда, анын ичинде: "Кыргызстандын экономикасын инновациялык өнүктүрүүнүн стратегиялары" (Бишкек, БГУ им. К. Карасаев, 2019)," Дүйнөлүк эпидемиологиялык жана социалдык-экономикалык кризистин шарттарында экономикалык өсүштү камсыз кылуу "(Бишкек, к. Карасаев атындагы БГУ, 2021), эл аралык жаштар аналитикалык конгресси:" чоң Евразиядагы жаштар: потенциал, тобокелдиктер, коопсуздук, кызматташтык " (Бишкек-Москва, КРСУ, 2022) Ж. Б

Диссертациянын жыйынтыктарын басылмаларда чагылдыруунун толуктугу. Диссертациялык иштин негизги жоболору 10 илимий макалада жалпы көлөмү 6,2 п. л. жарыяланган. беш макала Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу УАК тарабынан сунушталган басылмаларда жана беш макала РИНЦ базасы менен индекстелген чет өлкөлүк жана ата мекендик журналдарда жарыяланган Иштин структурасы. Диссертациялык иш кириш сөздөн, үч бөлүмдөн, корутундудан, практикалык сунуштардан жана 135

булакты камтыган адабияттардын тизмесинен турат. Иш компьютердик тексттин 172 бетинде баяндалган жана 20 таблицаны жана 9 сүрөттү камтыйт.

2. ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУН

Киргизүүдө диссертациялык иштин темасынын актуалдуулугу негизделип, анын изилденишинин даражасы, теманын мамлекеттик программалар менен байланышы, изилдөөнүн максаттары жана милдеттери аныкталды, илимий жаңылыгы, иштин практикалык жана экономикалык мааниси ачылды, коргоого коюлган негизги жоболор келтирилди, диссертанттын жеке салымы жана изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробация даражасы аныкталды, иштин түзүмү жана көлөмү сунушталды.

БИРИНЧИ БӨЛҮМДӨ "КЕРЕКТӨӨ РЫНОГУН ИЗИЛДӨӨ ҮЧҮН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ЫКМАЛАР" керектөө рыногун изилдөө теориялык негиздери, анын түзүлүшү жана экономикадагы орду, рынокто керектөөчүлөрдүн жүрүм-турумун калыптандыруу, ошондой эле керектөө рыногунун конъюнктурасын жана анын негизги көрсөткүчтөрүн аныктады.

Рыноктук мамилелердин жана логикалык ой жүгүртүүлөрдүн өнүгүү тарыхына көз чаптырып, керектөө рыногу рыноктук мамилелерди түзүүнүн жана өнүктүрүүнүн баштапкы пункту, базар системаларын түзүүнүн негизи бар экендигин белгилей кетүү керек. Калктын жашоо-турмушун камсыз кылууда керектөө рыногунун салыштырма салмагы жана ролу өтө чоң. Керектөө рыногу аркылуу товарларга жана кызмат көрсөтүүлөргө суроо-талаптын жана алардын сунуштарынын рыноктук тең салмактуулугу камсыз кылынат. Ар бир өлкөнүн, региондун уюштуруу керектөө рыногу бир жагынан чакан дүң жана чекене соода дүкөндөрүнүн тармагы, дүң жана ортомчу уюмдар, ошондой эле коомдук тамактануу жана кызмат көрсөтүү ишканалары, экинчи жагынан жеке сатып алуучулар жана жалпысынан үй чарбалары тарабынан көрсөтүлгөн. Товарлар рыногу (же товарлар рыногу) жана кызмат көрсөтүүлөр рыногу керектөө рыногунун түзүмүнө кирет. Ошону менен бирге, илимий ой ушул кезге чейин "керектөө рыногу" түшүнүгүнүн уни-версалдык аныктамасын иштеп чыга элек. Азыркы учурда, ата мекендик жана чет өлкөлүк адабияттарда ушул экономикалык категориянын ар кандай аспектилерин чагылдырган, бири-бирин толуктап, конкреттештирген көптөгөн чечмелөөлөр бар. Кээ бир жазуучулар жүгүртүү чөйрөсү менен рыногун аныктоо; башка керектөө буюмдарын өндүрүүнү жана сатууну аныктайт бизнес бүтүмдөрдүн жана шарттардын жыйындысы менен түшүнүлөт; үчүнчү - өндүрүш менен керектөөнүн ортосундагы экономикалык

байланыштарды билдирген соода-акча мамилелеринин жыйындысы; төртүнчүсү - жүк жүгүртүү (табл.) жүзөгө ашырылат турган аркылуу сатуучулар менен сатып алуучулардын ортосундагы мамилелердин системасы катары рыногун билдирет. 1.1).

Автору	Чечмелөө	Булак
И.К. Беляевский	керектөө рыногу тамак-аш продуктулкрынын рыногун, азык-түлүк эмес багыттагы рынокту жана массалык тамактануу рыногун камтыйт.	Беляевский и.к., Башина о. э. соода ишканасынын статистикасын өнүктүрүү жана өркүндөтүү перспективалары // статистиканын маселелери.- 2002. - № 12. 20 Б.
Ф. Котлер	керектөө рыногу-жеке керектөө үчүн товарларды жана кызматтарды сатып алган жеке адамдар жана үй чарбалары, мында кардарга өзгөчө көңүл бурулат.	Котлер Ф. маркетинг негизде ри. Кыска курс. Б.: Уильямс, 2003. - 356 б.
М.А. Николаева	Керектөө рыногу-керектөө товарларын өндүрүүчү жана/же сатуучу чарбакер субъекттердин, даярдоочулардын, аткаруучулардын, ошондой эле бул товарларды жеке пайдалануу үчүн сатып алуучу жеке керектөөчүлөрдүн жыйындысы.	Николаева м.а. товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн маркетинги. - М.: ишкердик адабият, 2001. - 448 б.
А.С. Новоселов	Керектөө рыногу өзүнө үч ирилештирилген сегментти камтыйт: азык - түлүк жана азык-түлүк эмес мүнөздөгү рыноктор, кызмат көрсөтүүлөр рыногу, алар өз ара байланышкан сатып алуу-сатуу бүтүмдөрүнүн системасынын негизинде өз ара аракеттенишет жана региондун экономикасынын натыйжалуу иштешине өбөлгө түзүү менен калктын керектөөлөрүн камсыз кылышат..	Новоселов А. С., Кулешов В. В. Аймактык керектөө рыногу. Теория жана практика көйгөйлөрү. - Новосибирск: Сибирь келишими, 2002. - 364 б.
Б.А. Райзберг	Керектөө рыногу - сатып алуу-сатуу актыларынын негизинде сатуучулар менен сатып алуучулардын өз ара аракеттенүүсү.	Райзберг б. а. экономика курсу: окуу китеби. ИНФРА-М, 1997. - 720 б.
Ю.Ф.Симионов	Керектөө рыногу-бул керектөө багытындагы товарлардын рыногу, кызмат көрсөтүүлөр рыногу, Кыймылсыз мүлк рыногу.	Симионова Ю. Ф. Экономика: окуу китеби. - Ростов/Д: Феникс, 2007. - 480 б
О.В. Тахумова	Керектөө рыногу-сатып алуу-сатуу процессинде түзүлүүчү товардык-акчалай жана уюштуруу-экономикалык мамилелердин системасы, аларды өнүктүрүү үчүн бул аймакта калктын түпкү муктаждыктарын жана керектөөлөрүн канааттандыруу максатында ишкердик жүргүзүү үчүн кыйла жагымдуу табигый жана социалдык-экономикалык шарттар бар.	Тахумова о.в. регионалдык керектөө рыногун түзүүнүн өзгөчөлүктөрү // Түндүк-Кавказ мамлекеттик техникалык университетинин Жарчысы. - 2006. - № 4(8).

И.М. Шабунина	Керектөө рыногу-рынок экономикасынын негизги түзүүчүсү, мында бизнес Өндүргөн товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр түрүндө материалдаштырылган ИДП бөлүгү керектөөчүлөр тарабынан жеке керектөө үчүн сатып алынат же башка ыкма менен сатып алыннат.	Аймактык экономиканын теориясы жана практикасы. - Волгоград: Волгоград гос.ун-т, 1996. - 65 б.

Кыргыз Республикасында Койчуев Т.К., Атышов К.А., Джаилов Ж.С., Абдыров Т.Ш., Камчибеков Т.К., Баетов Б.И., Базарбаева Р.Ш., Кожошев А.О. сыяктуу алдыңкы окумуштуулар соода, суроо-талап, сунуш маселелери, кадрларды даярдоо менен алектенишет. Берилген аныктамалардын негизинде автор "керектөө рыногу" категориясынын такталган жана толукталган аныктамасын берет.

Керектөө рыногу-бул товарларды жана кызматтарды акыркы жеке же үрөндүк керектөө үчүн сатып алган өлкөдөгү колдонуудагы мыйзамдардын негизинде товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү өндүргөн жана/же саткан чарбакер субъекттердин жана жеке керектөөчүлөрдүн ортосунда сатуу-сатып алуу процессинде түзүлүүчү товардык-акчалай жана уюштуруу-экономикалык мамилелердин системасы.

Керектөө рыногунун түздөн-түз катышуучулары соода, коомдук тамактануу, турмуш-тиричилик кызматтары жана акыркы керектөөчүлөр менен ишканалар жана уюмдар болуп саналат, алардын ортосунда товардык-акчалай сатып алуу-сатуу мамилелери түзүлөт.

Керектөө рыногунун ишин камсыз кылуучу катышуучулар, ошондой эле мыйзамдардын жана административдик ресурстардын негизинде түздөн-түз катышуучулардын ишин жөнгө салуучу бийлик органдары, банк жана каржы сектору товарларды жана кызматтарды түздөн-түз өндүрүүчүлөрдү камсыз кылган, жабдууларды жеткирүүчүлөр. Керектөө рыногун өнүктүрүүгө факторлордун ар кандай топтору таасир этет: экономикалык, социалдык-демографиялык жана технологиялык, Бул сүрөттө чагылдырылган.1.1.

Керектөө рыногун төмөнкү белгилер боюнча классификациялоого болот

1. Типтүү мүнөздөмөсү боюнча:

а) Активдүү рынок-салмактуу суроо-талап менен сунуштун чоң сыйымдуулугу, өсүү тенденциясы жана жагымдуу тең салмактуу баалар менен мүнөздөлөт;

б) токтоп турган рынок - узак мезгил аралыгында түзүлгөн бүтүмдөрдүн аздыгы, суроо-талап менен сунуштун дал келбестиги, буйрутмалардын портфели толтурулбаганы менен айырмаланат;

в) кыйраган же кыскарып бараткан рынок - товарларды сатуунун төмөндөшү менен аныкталат: баалардын төмөндөшүнө, бүтүмдөрдүн санынын азайышына карабастан, сунуш суроо-талапты таппайт, товардык запастар өсүүдө.

2. Товардык белгиси боюнча: азык-түлүк жана эркин эмес базарлар.

3. Уюштуруу формасы боюнча:

а) жеке фирмалар менен ишканалардын ортосунда гана соода жүргүзүлүүчү жеке рынок;

б) мамлекеттик жана кооперативдик рынок, мында товарларды сатуу жана сатып алуу рыноктун ар кандай субъекттеринин ортосунда жүргүзүлөт (мамлекет жана жеке фирмалар, кооперативдер жана мамлекет, жеке фирмалар жана кооперативдер).

4. Экономикалык-укуктук мүнөздөмө легалдуу рыноктордо (б.а. мыйзамдардын ченемдерине ылайык иштеген), эсепке алынбаган товарларды, катталбаган соода фирмаларын жүгүртүүдөн турган мыйзамдарды жарым-жартылай же толук бузуу менен иштеген жарым-жартылай легалдуу жана легалдуу иштерди уюштурууну камтыйт.

5. Географиялык белгиси боюнча: дүйнөлүк, улуттук, региондор аралык, регионалдык, жергиликтүү базарлар. Керектөө рыногунун негизи өндүрүү жана керектөө ортосунда сөзсүз жана натыйжалуу экономикалык байланыштарды ишке ашыруу жана ошону менен кайра өндүрүү үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылуу болуп саналат. Бул функция комплекстүү. Керектөө рыногунун натыйжалуу иштеши, анын деформациясын жоюу, анын табигый функцияларында көрүнүп тургандай, натыйжалуу иштешине шарт түзөт:

* ортомчулук, бул чарба жүргүзүүчү субъекттердин ортосундагы экономикалык жактан уюшулган байланыштарды камсыз кылуу менен мүнөздөлөт, улуттук экономиканын ар кайсы региондорунун жана чөйрөлөрүнүн ортосунда товарларды өндүрүүдө жана алмашууда динамикалык пропорционалдуулукту камсыз кылат;

* дем берүүчү-өндүрүүчүлөрдү суроо-талапка ээ товарларды, башкача айтканда, сапаты жакшыраак товарларды, эң арзан баада жана алгылыктуу баада түзүүгө түрткү берген өндүрүштүн эффективдүүлүгүнүн экономикалык стимулу;

* маалыматтык — бул өз катышуучуларына экономикалык жыргалчылыктар менен кызмат көрсөтүүлөрдүн суроо-талабы менен

сунушунун ортосундагы катыш, алардын сапаты, ассортименти ж. б. жөнүндө керектүү маалыматтарды берген рынок. бааны түзүүчү функция, ал бааны аныктоого мүмкүндүк берет жана ал өндүрүштүн, муктаждыктын(суроо-талаптын) жана конъюнктуранын таасири астында түзүлөт;

* жөнгө салуучу функция, анын аракетин рынок товарларды өндүрүүнүн алардагы калктын муктаждыктарына ылайыктуулугун дайыма ачып турат. Рыноктун иштеши зарыл эмес керектөө продукциясын өндүрүүнү жокко чыгарат.

Экинчи главада "РЫНОК ЭКОНОМИКАСЫНЫН КАЛЫПТАНУУ ЖАНА ӨНҮГҮҮ ШАРТТАРЫНДА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КЕРЕКТӨӨ РЫНОГУН ӨНҮКТҮРҮҮ" рынок экономикасынын калыптануу шарттарында Кыргыз Республикасынын керектөө рыногун түзүү жана өнүктүрүү шарттарынын өзгөчөлүгүнө талдоо жүргүзүлдү, керектөө рыногунун азыркы абалына, аны өнүктүрүү тенденциясына, уюштуруу жана жөнгө салуу механизминде талдоо жүргүзүлдү жана керектөө рыногун өнүктүрүүдө инфраструктуранын ролу негизделди.

Өткөөл мезгил мурдагы экономикалык мамилелердин бүтүндөй системасынын түп тамырынан бузулгандыгын билдирген, бул республиканын экономикалык тутумунун бардык тараптарына таасирин тийгизген жана терең кризистик көрүнүштөрдү киргизген, анын ичинде керектөө рыногунун абалына да терс таасирин тийгизген.

Изилдөөнүн объектиси болуп Кыргыз Республикасынын керектөө рыногу, анын калктын азык-түлүк жана азык-түлүк эмес товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр менен керектөөлөрүн канааттандыруудагы ролу эсептелет. Кыргыз Республикасынын керектөө рыногундагы азыркы кырдаалды аныктоочу экономикалык мамилелер жана өнүгүү тенденциялары изилдөөнүн предмети болуп саналат.

Макалада изилдөөнүн жалпы илимий статистикалык методдору колдонулган: абстракттуу-логикалык, салыштырма, графикалык, структуралык-функционалдык, корреляциялык-регрессивдүү, божомолдоо, топтоо ыкмасы.

Бул өлкөлөрдү рыноктук экономикалык мамилелерге өткөрүү боюнча экономикалык реформалар эң терең таасирин тийгизди. Көпчүлүк өлкөлөрдө, анын ичинде Кыргызстанда реформалар шок терапиясынын ыкмасы боюнча жүргүзүлгөн. Ошол замат жеке менчик, жеке ишкердик жана тышкы экономикалык ишмердиктин эркиндиги, бааларды либералдаштыруу, баарыдан мурда керектөө товарларына баалар киргизилген; ишканаларды менчиктештирүү жана монополиядан ажыратуу, кредиттик-банктык жана бюджеттик-финансылык чөйрөлөрдө кайра түзүү жүзөгө ашырыла баштаган. Өлкөнүн экономикасы натыйжалуу көтөрүлүп, жаңы рыноктук негизде өнүгө башташы үчүн реформалар тездик менен жүргүзүлдү. Чындыгында,

шашылыштык терс таасирин тийгизип, өлкөнүн экономикасын терең трансформациялык кризиске алып келди.

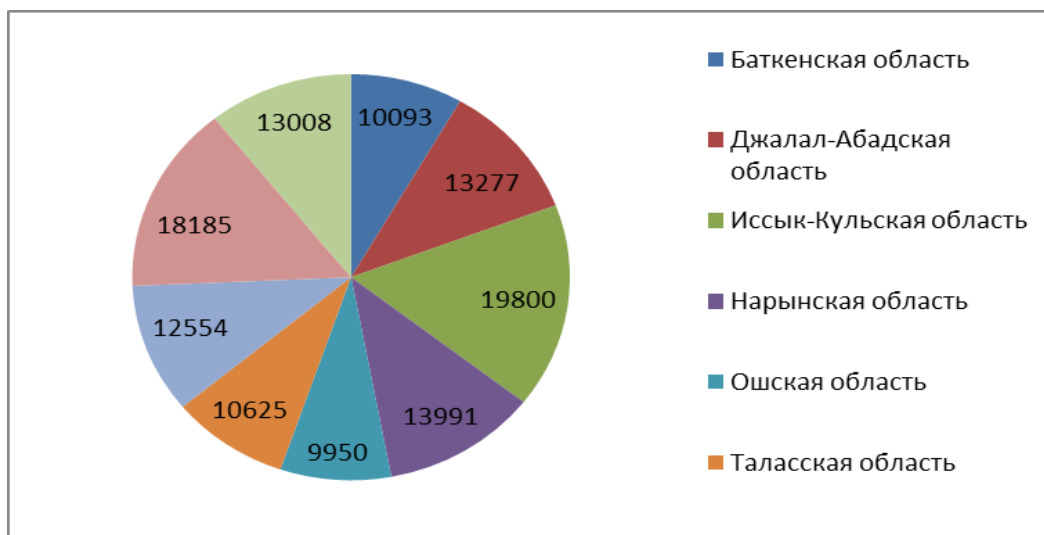
Белгилей кетчү нерсе, трансформациялык мезгилдин жылдарында Кыргызстандын экономикасынын деиндустриализациясы болуп, республика калктын жумушка орношуу мүмкүнчүлүгүнүн деңгээли төмөн агрардык өлкөгө айланды. Өлкөнүн калкынын көпчүлүгү социалдык стандарттарга жооп бербеген татаал шарттарда жашашат жана бул баарынан мурда эмгек акынын аздыгы, анын динамикасы 3-таблицадан көрүнүп турат. Эмгек акынын ролу төмөндөгөнүнө карабастан, анын мааниси чоң. 2015 – жылы колдо болгон кирешелердин түзүмүндө эмгек акынын үлүшүнө 42,9%, жеке эмгек ишмердигине-13% туура келген. Кыргызстанда минималдуу эмгек акы ЕАЭБ өлкөлөрүнүн ичинен эң төмөн, ал жашоо минимумунан дээрлик 5 эсе (5657 сом) табдан төмөн.2.4.

Мазмуну 2. 4-ЕАЭБ өлкөлөрүндө орточо айлык номиналдык эмгек акы

Өлкөлөр	бирдик валюталары	201	2913	2014	2015	2016
Армения	армян драмалары	140 739	145240	158585	171615	17444
Белорусь	миң. белорус рубли.	367 6	5061	6052	6715	723*
Казахстан	Тенге	101 263	109141	121021	126028	14289

ЕАЭБ өлкөлөрүндө орточо эмгек акы Кыргыз Республикасына караганда бир кыйла жогору. Алсак, 2.4 - таблицанын маалыматтары боюнча 2016-жылы эң төмөнкү айлык акы Кыргыз Республикасында-14847 сом болгон. же \$212. Арменияда – 173,5 миң драм же 363 доллар, Беларуста - 361 доллар, Россияда - 36,7 миң рубль же - 549 доллар, Казакстанда-142,8 миң тенге же 418 доллар.

Кыргызстандын аймагы боюнча орточо айлык эмгек акыны дифференциациялоонун жогорку деңгээли орун алган (2.1-сүрөт).

2.2-сүрөт. 2016-жылы Кыргызстандын аймагы боюнча эмгек акы Эң төмөнкү айлык акы Ош облусунда (9950 сом), ошондой эле Баткен облусунда (10093 сом).

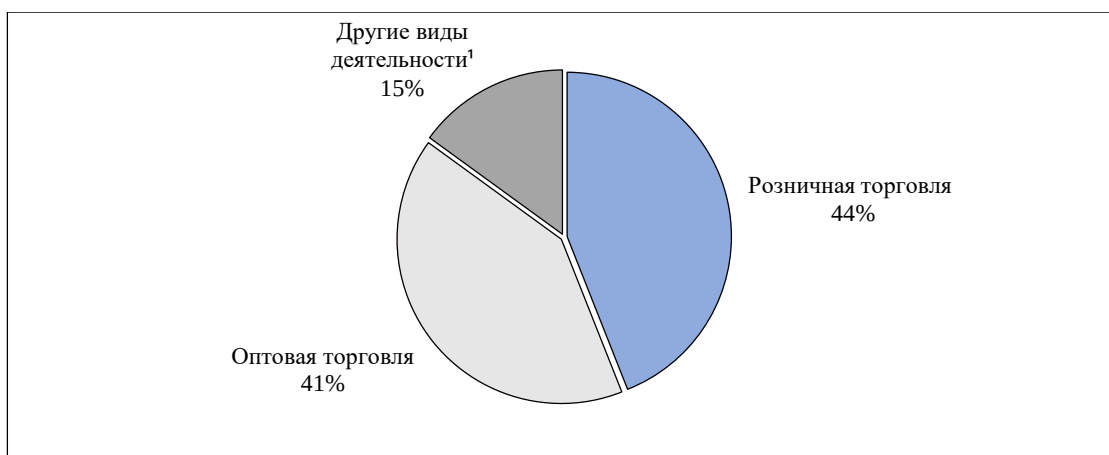
Трансформациялык мезгилде керектөө рыногунун калыптанышынын шарттарынын өзгөчөлүгү катары экономиканын терең бузулушуна жана экономиканын бардык тармактарында, анын ичинде керектөө товарларын өндүрүү тармактарында өндүрүштүн көлөмүнүн төмөндөшүнө байланыштуу ата мекендик өндүрүштүн керектөө товарларын сунуштоонун кескин кыскарышын да белгилөөгө болот. Өндүрүштүн төмөндөшүнө, калктын жумуштуулугунун төмөндөшүнө, жумушсуздуктун өсүшүнө, керектөө бааларынын деңгээлинин жана инфляциянын кескин жогорулашына, калктын кирешелеринин өтө олуттуу азайышына байланыштуу керектөө товарларына суроо-талаптын кескин кыскарышында маанилүү өзгөчөлүк турат.

Түзүлгөн шарттар ички керектөө рыногун чет өлкөлүк товарларга өткөрүп берүүгө алып келди. Бирок ошол эле учурда керектөө товарларын Өндүргөн тармактардын ишканалары өткөөл мезгилдин бардык финансылык, экономикалык, технологиялык кыйынчылыктарын жеңип, ЕАЭБ өлкөлөрүнүн ички жана рынокторунда калктын суроо-талабына ээ болгон сапаттуу товарларды чыгарууну кайра куруп жана көбөйтүп жатканын айтуу керек. Бул биринчи кезекте тигүү, сүт, тамак-аш өнөр жайынын продукцияларын, тамак-аш ишканаларынын продукцияларын, ресторандык, мейманкана жана туристтик бизнести, ошондой эле агрардык секторду белгилей кетүү керек. Бул процессте өнүгүп келе жаткан чакан жана орто ишканалар активдүү ролду аткарышат

Кыргызстандын керектөө рыногунун жетектөөчү звеносу болуп чекене соода саналат, ал бүткүл калктын кызыкчылыктарын түздөн-түз козгойт. 2022-жылы дүң жана чекене сооданын, автомобилдерди жана мотоциклдерди оңдоонун жалпы көлөмү бир триллион сомдон ашты жана 2021-жылга салыштырмалуу 13,9 пайызга өстү, ал эми 2018-жылга салыштырмалуу 1,3 эсеге өстү. 2022-жылы соода жүгүртүүнүн жалпы көлөмүндө эң көп

салыштырма салмакты автомобиль, мотоцикл жана мотор майларын сатуудан тышкары чекене соода (44,2 пайыз), ошондой эле дүң соода (41,4 пайыз) ээледі. Чекене соода жүгүртүү, автомобилдерди жана мотор майларын сатуудан тышкары, 2022-жылы 442,7 млрд.сом көлөмүндө түзүлдү жана 2021-жылга салыштырмалуу 7,6 пайызга көбөйдү, ал эми 2018-жылга салыштырмалуу ал 14,6 пайызга көбөйдү.

Чекене сооданын активдүү өсүшү акыркы жылдары шаардагы экономикалык кырдаалдын салыштырмалуу туруктуу болушуна жана калктын кирешесинин өсүшүнүн оң динамикасына байланыштуу калктын жашоо деңгээлинин жогорулашына негизделген. 2022-жылдын күз айына чейин түзүлгөн жагымдуу экономикалык чөйрө, реалдуу эмгек акынын жана пенсиялардын туруктуу өсүшү калктын керектөө суроо-талабынын жогорулашына жана чекене товар жүгүртүүнүн өсүшүнүн тездешине шарт түздү. Бирок, ПАНДЕМИЯДАН улам өнөр жай өндүрүшүнүн төмөндөшүнө, экономикага инвестициялардын кыскарышына, жумушсуздуктун өсүшүнө жана калктын кирешесинин төмөндөшүнө алып келген экономикалык кризиске байланыштуу Кыргызстанда чекене товар жүгүртүү төмөндөдү.

Сүрөт. 1. 2022-жылы дүң жана чекене сооданын жүгүртүлүшү (суммага карата пайыз менен)

Дүң соода жүгүртүү 2022 - жылы 414,5 млрд.сомду түздү, бул 19,3-жылга караганда 2021 пайызга жана 2,7-жылга караганда 2018 эсеге көп. 2022-жылы автомобилдердин жана аларга тиешелүү буюмдардын соода жүгүртүүсү 25,1 млрд. сомду түздү, бул 47,7-жылга салыштырмалуу 2021 пайызга көп, ал эми соода жүгүртүүнүн жалпы көлөмүндөгү анын салыштырма салмагы 2,5 пайызды түздү.

2018-жылга салыштырмалуу мындай сатуулардын көлөмү 1,6 эсеге көбөйгөн. Чекене соода, анын ичинде тамак-аш бизнеси. Чекене соода жүгүртүүнүн көлөмү 2022-жылы 608 млрд.сомду түздү жана өткөн жылга салыштырмалуу 12,4 пайызга көбөйдү, ал эми 2018-жылга салыштырмалуу ал 18,9 пайызга өстү.

Таблица 3: чекене сооданын негизги көрсөткүчтөрү

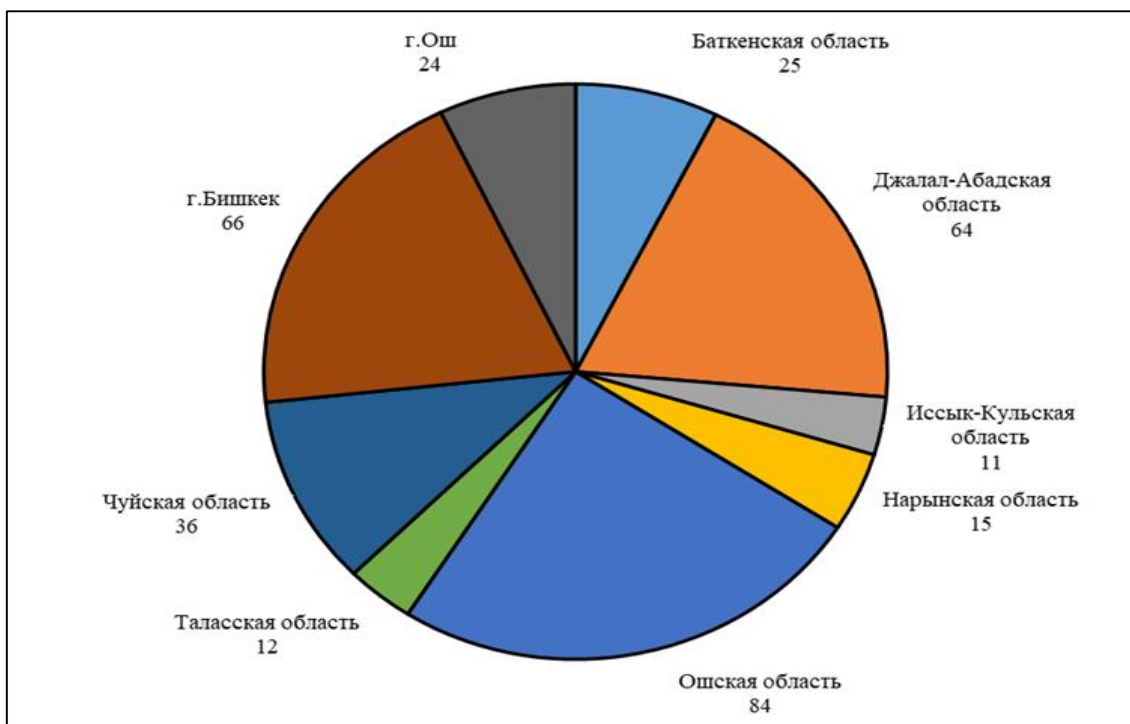
	2018	2019	2020	2021	2022
Чекене жүгүртүү - бардыгы, млн. сом	38 4 615,4	407 605,7	355 956,6	471 605,0	608 432,4
Анын ичинде					
уюмдарын уюштуруу	22 1 110,9	237 533,9	217 730,6	293 289,4	384 678,4
товарларды буюм, аралаш жана азык-түлүк рынокторунда сатуу	16 3 504,5	170 071,8	138 226,0	178 315,6	223 754,0
Чекене соода жүгүртүүнүн жалпы көлөмүнөн::					
азык-түлүк	20 8 846,2	223 368,0	200 068,7	258 439,5	323 077,6
Азык-түлүк эмес товарлар Калктын жан башына чекене соода жүгүртүү, сом	17 5 769,2	184 237,8	155 887,9	213 165,5	285 354,8
Калктын жан башына чекене соода жүгүртүү, сом	62 835	65 027	55 866	73 266	95 623

Калктын жан башына эсептегенде чекене соода жүгүртүүнүн көлөмү 2021-жылга салыштырмалуу 13,7 пайызга өсүп, 95 миң сомдон ашыкты түздү. Ал орто республикалык деңгээлден жогору Бишкек жана Ош шаарларында түзүлгөн.

Чекене соода жүгүртүүдөгү эң чоң үлүш соода уюмдарына (уюшкан соодага) туура келет. 2022 - жылы алардын соода жүгүртүүсү 385 млрд.сомго жакынды түзүп, өткөн жылга салыштырмалуу 14,0 пайызга, ал эми 2018-жылга салыштырмалуу 1,3 эсеге көбөйгөн. Чекене сооданын жалпы көлөмүндө соода уюмдарынын үлүшү 63,2 пайызды түздү.

Кыргызстандын аймагында 1-жылдын 2023-январына карата 337 буюм, аралаш жана азык-түлүк рыногу иш жүргүзгөн, ушул эле мезгилде Кыргызстанда 2022-жылы 352 базар иштеген. Алардын жалпы базарлардын ичинен 293 базар азык – түлүк жана азык – түлүк эмес товарларды, 35 мал, канаттуулар жана дан азыктарын, 9 базар-автомобилдерди жана авто тетиктерди сатууну ишке ашырат. Аймак боюнча базарлардын саны төмөнкүдөй бөлүштүрүлдү (4-сүрөт).

Сүрөт. 4. 2022-жылы аймактар боюнча базарлардын саны

Базарларда (уюштурулбаган соода) товарларды сатуу жүгүртүүсү 2022-жылы болжол менен 224 млрд.сомду түздү жана 2021-жылга салыштырмалуу дээрлик 10 пайызга көбөйдү, ал эми 2018-жылга салыштырмалуу ал дээрлик өзгөргөн жок (99,9 пайыз). Ошону менен бирге, акыркы беш жылда чекене сооданын жалпы көлөмүндө уюштурулбаган сооданын үлүшүнүн төмөндөө тенденциясы байкалды - 42-жылы 2018 пайыздан 37-жылы 2022 пайызга чейин, ошол эле учурда уюштурулган сооданын үлүшү бул мезгилде, тескерисинче, 58 пайыздан 63 пайызга чейин өстү.

Сүрөт. 2. Уюшкан жана уюштурулбаган сооданын үлүшү, (пайыз менен)

Акыркы беш жылдын ичинде чекене соода жүгүртүүсүндө азык-түлүк эмес продукцияларга караганда азык-түлүк сатуу көлөмүнүн үстөмдүгү сакталып калды. 2022 - жылы өткөн жылга салыштырмалуу азык-түлүк

товарлары 7,6 пайызга, ал эми 2018-жылга салыштырмалуу 13,9 пайызга көп сатылган.

Чакан жана орто ишканалар (2.4-таблица) чекене соодада олуттуу орунду ээлейт. ЧОИнин түзүмүндө соода менен алектенген ишканалар 28,0 %, ал эми акы төлөнүүчү кызмат көрсөтүүлөр чөйрөсүндө -24% түзөт.

Мейманканалар жана ресторандар көрсөткөн кызматтардын көлөмү 2022-жылы болжол менен 30 млрд.сомду түзүп, 2021-жылга салыштырмалуу 20,5 пайызга көбөйдү, ал эми 2018-жылга салыштырмалуу ал тескерисинче 6,1 пайызга төмөндөдү. Мындай кызмат көрсөтүүлөрдүн жалпы көлөмүнүн кыйла салыштырма салмагын (86,7 процент) ресторандар, барлар жана тамак-аш менен камсыз кылуу боюнча башка кызматтар ээлешкен.

Мазмуну 2.2.5. - Мейманканалардын жана ресторандардын жүгүртүүсү

	Млн. сом		Карата пайыз менен			
	2018	2022	өткөн жылдын		Жыйынтыгы	
			2018	2022	2018	2022
Бардыгы:	23 833,0	29 849,2	107,6	120,5	100	100
Анын ичинде:						
Туристтик жашоо үчүн мейманканалардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн, ошондой эле кыска мөөнөттүү жашоо үчүн башка жерлердин	3 277,4	3 968,6	105,9	184,5	13,8	13,3
ресторандар, барлар, мобилдик жана тамак-аш менен камсыз кылуу боюнча башка кызмат	20 555,6	25 880,6	107,9	114,6	86,2	86,7

1-жылдын 2023-январында Кыргызстандын аймагында чекене соода тармагын (анын ичинде май куюучу станцияларды) түзгөн дээрлик 30 миң чарба субъекттери болгон, бул 2022-жылдын ушул күнүнө салыштырмалуу дээрлик 4,6 пайызга көп, мейманкана жана ресторан субъекттери -15549.

Азыркы учурда Кыргызстанда 7 ири соода чекене тармактары иштеп жатат. Дүкөндөрдүн саны боюнча биринчи орунда "Глобус"соода комплекси турат. Экинчи орунду "Народный"соода-чекене тармагы ээлейт. Үчүнчү орунда-"Фрунзе".

Азыркы учурда азык-түлүк товарлары, тиричилик техникасы жана электроника, үй буюмдары, эмерек, кымбат баалуу буюмдар, кийим-кече, бут кийим, ич кийим, Балдар үчүн буюмдар ж. б. сыяктуу тар базар сегменттеринде сатууга адистешкен соода тармактары кеңири өнүгүүдө.

Республикалык маанидеги ири соода борбору "ГУМ" болуп саналат, анын ачылышы 2017-жылы болгон.борбордун жалпы аянты 60000 чарчы метрди түзөт, 200дөн ашык бутик, 300 орундуу жер астындагы парковка бар. "ГУМ" СБДА ар кандай товарлардын кеңири ассортименти берилген бөлүмдөр менен катар оюн-зоок борбору иштейт (көп залдуу кинотеатр, балдардын оюн-зоок

борбору, фуд-корд, бул кыргызстандыктардын жана шаардын конокторунун чоң массасын өзүнө тартып турат, өзгөчө дем алыш күндөрү. Ошол мезгилге чейин республикалык соода борбору "ЦУМ" болгон, ал учурда иштеп жатат.

Аларда "жумшак" (эркектер, аялдар, балдар жана спорттук кийимдер) жана "катуу" товарлардын (металл буюмдары, электр шаймандары, тиричилик техникасы) кеңири тандоосу менен товарлардын жана кызматтардын кеңири спектри сунушталат. Мындан тышкары, бул борборлордо коомдук тамактануу жайлары жайгашкан.

Рынокко өтүү мезгилинде калкты азык - түлүк менен каныктыруу артыкчылыктуу милдет болгон. Калктын жашоо деңгээлин көтөрүүнүн негизги жолу-бул айыл чарба өндүрүшүн андан ары, туруктуу көтөрүү, анын ишинин натыйжалуулугун жогорулатуу. Айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн көлөмү алардын сакталышы жана даяр продукцияны керектөөчүгө тиешелүү түрдө жеткирүү шартында калкты тамак-аш азыктары менен жабдууну олуттуу жакшыртууга мүмкүндүк берет. Бирок продукциянын сапаты жана чоң жоготуулар рынокту ата мекендик өндүрүштүн азык-түлүк товарлары менен толтурууну токтотуп жатат. Бул көйгөйдү чечүү үчүн сактоочу контейнерлерди түзүү жана сактоочу жайдын курулушун кеңейтүү керек.

Кыргызстандын экономикасында керектөө рыногунда азык-түлүк эмес товарлар үчүн абал азык-түлүк товарларына караганда кыйла татаал жана татаал болууда. Тамак-аш азыктары керектөөчүгө ар дайым жакыныраак болот, анткени алар узак убакытка чейин сакталбайт жана керектөө алдында азыраак иштетүүнү талап кылат.

Азык-түлүк эмес товарлар өнөр жайлык кайра иштетүүнү, товарлардын жогорку сапатын талап кылат жана жеке кардарлардын суроо-талаптарына, модага, стилдин, моданын, даамдын жана башка көптөгөн факторлордун туруктуу өзгөрүүлөрүнө көз каранды. Албетте, азык-түлүк эмес товарлар көп чыгымдарды камтыйт жана баалар боюнча азык-түлүк товарларына караганда кыйла жогору турат. Жана, эгерде азык-түлүк зарыл нерселер болсо, анда азык-түлүк эмес товарлар экинчи планга чыгат. Рыноктук реформалар башталгандан кийин, бардык керектөө товарларынын баасы кескин жогорулады.

Таблица 2.8- Индексы потребительских цен на продукты питания и непродовольственные товары, (декабрь к декабрю предыдущего года, в процентах)

	2018	2019	2020	2021	2022
Бардык товарлар	99,5	103,4	111,3	111,2	114,7
Тамак-аш азыктары	98,0	104,5	115,1	112,3	117,0
азык-түлүк	97,4	105,7	117,6	113,0	115,6
алкоголдук ичимдиктер	102,8	99,4	105,3	108,1	129,0

Азык-түлүк эмес товарлар (тамеки буюмдарын кошкондо)	102,8	101,2	103,2	112,5	115,2

Ал эми республиканын аймактары боюнча баалардын индекси төмөнкүдөй

2.9-Таблица-товарларга керектөө бааларынын индекстери (декабрь өткөн жылдын декабрына карата, пайыз менен)

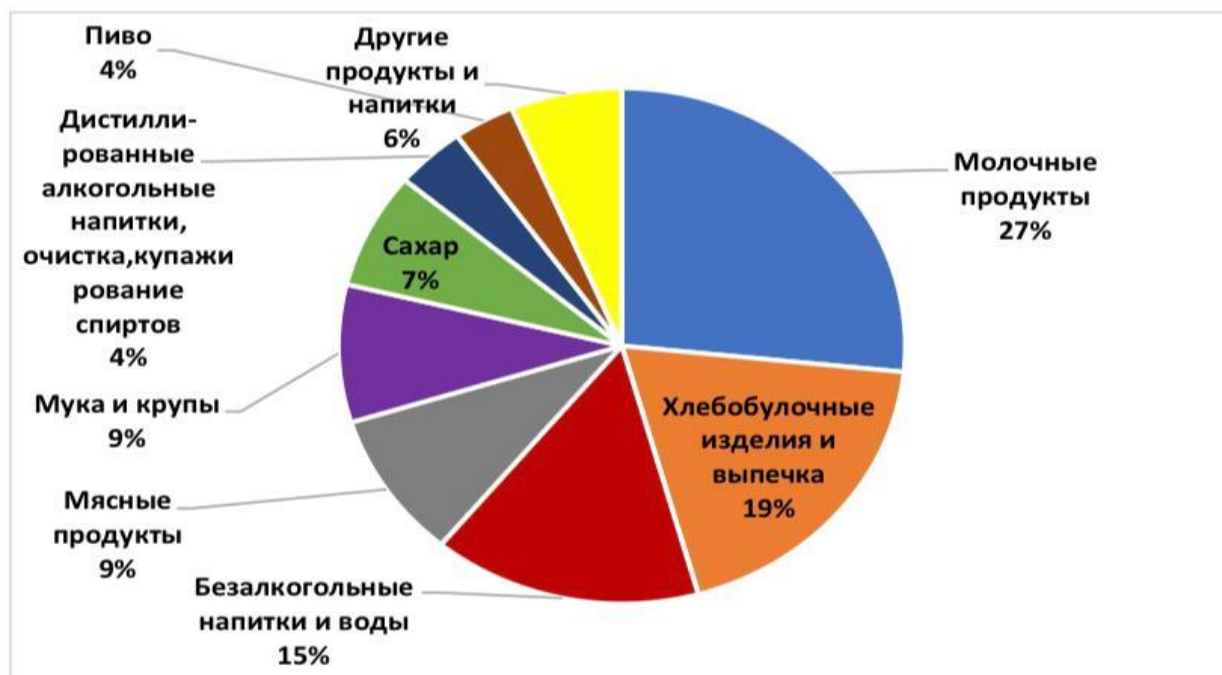
	2018	2019	2020	2021	2022
Кыргыз Республикасы	99,5	103,4	111,3	112,3	116,5
Баткен облусу	96,7	107,5	110,2	114,8	115,7
Джалал-Абад облусу	100,1	103,9	111,9	116,6	117,2
Иссык-Куль облусу	100,9	104,8	110,3	112,5	112,6
Нарын облусу	102,8	102,6	111,4	114,0	119,9
Ош облусу	101,5	103,2	109,2	111,9	108,8
Талас облусу	99,4	102,9	114,1	112,8	113,2
Чуй облусу	98,9	103,3	113,6	110,9	115,0
ш.Бишкек	99,2	103,3	112,0	111,9	117,5
ш.Ош	100,1	102,0	107,7	111,6	117,6

Кыргызстан өзүн тамак-аш азыктарынын төмөнкүдөй түрлөрү менен камсыз кылат: сүт жана сүт азыктары, кой эти, жашылча-жемиштер, картошка. Калган товарлар чет өлкөлөрдөн, анын ичинде ЕАЭБ мүчөлөрүнөн жана үчүнчү өлкөлөрдөн импорттолот. Мисалы, 2020-жылы ички пайдаланууда өсүмдүк майынын импортунун үлүшү баа берүү боюнча 86% ды түздү, мында импорттун дээрлик бардыгы ЕАЭБ өлкөлөрүнөн ишке ашырылат (ЕАЭБ өлкөлөрүнөн импорттун үлүшү 75,1% түздү). Канттын импортунун үлүшү тийиштүүлүгүнө жараша 56,1% жана 33,4%, канаттуулардын эти – 85,2% жана 26,1% түзгөн.

2020-жылы өсүмдүк майына жана дан өсүмдүктөрүнө болгон баанын олуттуу өсүшү импорттук товарлардын наркына олуттуу таасирин тийгизди. Ички баалар, тиешелүүлүгүнө жараша, бул фондо да олуттуу өсүштү камсыз кылды. Маанилүү товардык азык-түлүк позициялары боюнча өздүк өндүрүш менен камсыз болуунун деңгээлинин төмөндүгүн көңүлгө алуу менен айыл чарба продукциясынын негизги багыттары боюнча өндүрүштү кеңейтүүнү камсыздоо маанилүү.

Инфляциянын динамикасы 2020-ж.аягында 2020-ж. акыркы кварталында Кыргызстанда инфляция Олуттуу тездеди, бирок жылдын ортосунда баалардын өсүү темпинин төмөндөшү белгиленди.

КР Улуттук статистика комитетинин маалыматы боюнча, 2022 – жылы Кыргызстанда айыл чарба продукцияларын өндүрүүнүн көлөмү-354680000 миң долларды түзгөн. Ошол эле учурда импорттун көлөмү 277354000 миң долларды түзгөн. 2022 – жылы Кыргызстандын азык-түлүк продукциясы менен өзүн-өзү камсыз кылуу коэффициенти 81% га жакынды түздү, бул иш жүзүндө өткөн жылдын көрсөткүчүнө окшош-80,5% га жакын%

Сүрөт 6. 2020-жылга тамак-аш өнөр жайынын дүң өндүрүшүнүн түзүмү.
Булак: Улуттук статистика комитетинин маалыматтары.

Керектөө рыногунун иштеши тиешелүү инфраструктураны, б.а. баш ийген, көмөкчү мүнөздөгү жана бүтүндөй рынок системасынын нормалдуу ишин камсыз кылуучу анын курамдык бөлүктөрүн камсыз кылууга багытталган. Кыргызстандын туруксуз рынок экономикасында керектөө рыногу өзүнүн азыркы калыптанган өндүрүштүк негизине ээ эмес, ошондуктан керектөө рыногунун инфраструктурасы иш жүзүндө гана калыптанууда, продукциянын сапатын аныктоо үчүн лабораториялар курулууда, жашылча сактоочу жайлар, заманбап талаптар боюнча кампа жайлар курулууда. Кыргызстан ортомчу уюмдардын өнүкпөгөндүгү жана алардын бирдей эмес жайгашкандыгы менен мүнөздөлөт. Дүң соода уюмдарынын ортомчулугу менен калкка товарларды сатуунун үлүшү өндүрүүчү ишканалар тарабынан жөнөтүлгөн продукциянын жалпы көлөмүндө өтө төмөн. Дүң соода уюмдарынын жабдуу-сатуу үстөктөрүнүн деңгээли орточо 20-25% ды түзөт, анын ичинде жеке менчик уюмдарында 25-30, мамлекеттик менчикте - 23, аралаш формада. Учурдагы кырдаалдан төмөнкү оң жылыштарды айырмалоого болот:

1. Продукцияны импорттоодогу көйгөй керектөөчүлөрдү ата мекендик өндүрүүчүлөрдүн товарларын керектөөнү көбөйтүүгө мажбур кылды.
2. Ата мекендик продукцияга болгон жогорку суроо-талап жана азык-түлүк товарларына баанын өсүшү жергиликтүү өндүрүүчүлөрдө эркин капиталдын топтолушун жогорулатууга мүмкүндүк берди. Мунун эсебинен бул товарларды өндүрүү көбөйдү.
3. Соода чөйрөсүнүн дээрлик бардык көрсөткүчтөрүнүн өсүшүнүн оң динамикасы. 4-жылы 42% дан 2018-жылы 37% га чейин 2022-жылы товардык-буюм рынокторунун чекене жүгүртүүдөгү салыштырма салмагын кыскартуу.

Ошентип, керектөө рыногун ар кандай форматтагы ири соода-оюн-зоок борборлорунун интенсивдүү курулушу, коомдук тамактануу тармагын жана калкка көрсөтүлүүчү тиричилик кызматтарынын спектрин кеңейтүү менен мүнөздөлгөн динамикалуу өнүгүп жаткан рынок катары мүнөздөөгө болот. Бул жагдайлар тармактагы атаандаштыкты күчөтөт жана аймактын социалдык-экономикалык өнүгүшүнө да, анын жашоочуларынын керектөөчүлүк тандоосуна да жакшы таасирин тийгизет. Бирок, керектөө рыногунун секторлорунун натыйжалуу иштеши аларды Компетенттүү башкарууну талап кылат.

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ. "ЕАЭБ ШАРТТАРЫНДА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КЕРЕКТӨӨ ТОВАРЛАРЫНЫН ЖАНА КЫЗМАТ КӨРСӨТҮҮЛӨРҮНҮН РЫНОГУН ӨНҮКТҮРҮҮ БАГЫТТАРЫ" Кыргыз Республикасынын керектөө рыногун өнүктүрүүдөгү заманбап көйгөйлөр, ошондой эле ЕАЭБге мүчө болуу шартында Кыргызстандын керектөө рыногунун секторлорун өнүктүрүү чөйрөсүндөгү негизги багыттар каралган жана диссертациянын автору тарабынан керектөө рыногун өнүктүрүү жана аны импорттук товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү Активдүү алмаштыруучу ата мекендик өндүрүштүн товарлары менен толтуруу үчүн натыйжалуу механизмдер сунушталган.

Кыргыз Республикасынын керектөө рыногун изилдөө процессинде автор тарабынан төмөнкүдөй проблемалар аныкталган жана топтоштурулган.

1. Жалпы Кыргыз Республикасы боюнча, ошондой эле атап айтканда региондордо керектөө рыногунда импорттук товарлардын басымдуу болушу. Бирок ошол эле учурда белгилей кетүүчү нерсе, жыл сайын керектөө рыногунда атаандаштыкка жөндөмдүү ата мекендик товарлар жана өзгөчө акы төлөнүүчү кызматтар көбөйүүдө, керектөө товарларын чыгарган жана калкка кызмат көрсөткөн чакан жана орто ишканалардын саны өсүүдө. Мунун баары Кыргызстанда импорттук товарларды арзан ата мекендик товарлар жана кызматтар жана экологиялык жактан таза товарлар менен алмаштырууга мүмкүн экендигине ишеним жаратат.

2. Өлкөнүн калкынын кирешелеринин аз өсүшүнөн улам калктын жакырчылыгы, айрыкча Баткен, Ысык-Көл, Нарын, Талас облустары сыяктуу анча өнүкпөгөн региондордо. Ошондуктан, киреше аз болгондуктан, эл толугу менен бардык сунуш керектөө камылгаларга жана кызмат менен камсыз кылуу мүмкүн эмес, башкача айтканда, калктын сатып алуу жөндөмдүүлүгү төмөн.

3. Товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн баасынын туруктуу өсүшү жана инфляциянын жогорку деңгээли орточо айлык эмгек акынын сатып алуу жөндөмүнүн төмөндөшүнө алып келет.

4. Айыл чарба өндүрүшүнүн тармактарынын продукциясын өндүрүү деңгээлинин төмөндүгү жана анын натыйжасы катары ата мекендик өндүрүштүн тамак-аш продукциясынын рыногундагы суроо-талапты канааттандырууда жана тамак-аш продуктуларын керектөөнүн физиологиялык ченемдерден артта калуусунун натыйжасы

5. Кыргызстандын региондорундагы товар жүгүртүү акыркы жылдары бир аз төмөндөдү. Республиканын облустарынын ичинен товар жүгүртүүнүн көлөмү

боюнча эң чоң салыштырма салмакты экономикалык жактан өнүккөн жана калк жыш жайгашкан Чүй, Ысык-Көл, Жалал-Абад жана Ош облустары ээлейт. Калган аймактарда бир аз артта калуу жүрүп жатат.

6. Кыргызстандын керектөө рыногун 65-70% га толтуруу импорттук өндүрүш товарларын жана биринчи кезекте азык-түлүк эмес товарларды эсепке алууда.

7. Айыл жергесиндеги керектөөчүлүк кызмат көрсөтүү чөйрөсүндө шаарлыгынан, өзгөчө маданий-массалык жана эс алуу жагынан артта калуу орун алууда. Ошондуктан айыл тургундары көбүнчө шаарда ишканалардын жоктугуна же көрсөтүлгөн кызматтардын сапатынын төмөндүгүнө байланыштуу кызмат көрсөтүү үчүн шаарга кайрылышат.

8. Кыргызстанда сооданы өнүктүрүүдө жана кызмат көрсөтүүдө чоң роль ойногон керектөө рыногунун инфраструктурасы калыптана элек. ар тараптан кеңейтүү - Айыл чарба өндүрүшүнүн ата мекендик товарларын сунуштоо, ошондой эле кайра иштетүүчү өнөр жай, тамак-аш жана жеңил өнөр жай ишканаларын өнүктүрүү жана өстүрүү азыркы этаптын объективдүү муктаждыгы болуп саналат. Бул тармактарга инвестициялар оор индустрияга караганда салыштырмалуу аз талап кылынат.

Азыркы этаптагы артыкчылыктуу багыт болуп ички керектөө рыногун ата мекендик атаандаштыкка жөндөмдүү товарлар менен толтуруу жана импорттук товарларды рыноктук механизмдер менен акырындык менен алмаштыруу, рынокто товардык сунуштун жалпы көлөмүндө импорттун үлүшүн 25-30% га чейин жеткирүү саналат. Бул өлкөнүн экономикалык коопсуздугун гана камсыз кылбастан, жумушсуздукту жеңүүгө, керектөөчүлөрдүн да, өндүрүүчүлөрдүн да кирешелеринин өсүшүнө, экономикага инвестицияларды тартууга көмөктөшүү үчүн зарыл.

Ишканалардын жана ишкерлердин ички инвестициялары, калктын аманаттары, чет өлкөлүк кредиттер, гранттар жана чет өлкөлүк инвестициялар өндүрүшкө, ишканаларды өнүктүрүүгө багытталышы маанилүү, алар өндүрүштү жөнгө салып, ички, ошондой эле тышкы рыноктордо сапаттуу жана суроо-талаптан пайдалануучу продукцияны чыгара алышат. Керектөө рыногунда жандануунун маанилүү шарттарынын бири болуп калктын акчалай кирешелеринин көбөйүшү саналат.

Бул Кыргызстандын бүткүл аймагында товарларды өндүрүүнү өстүрүүнүн жана кызматтарды көрсөтүүнүн эсебинен өздүк ресурстардын, ошондой эле калктын эркин акчаларын өндүрүшкө активдүү тартуу, эмгек мигранттарынын акча которуулары, көмүскө секторду кыскартуу боюнча иш-чараларды жүзөгө ашыруунун жана өндүрүш чөйрөсүндө натыйжалуу иш менен камсыз кылууну Олуттуу кеңейтүүнүн эсебинен камсыз кылынышы мүмкүн.

Ата мекендик кант, мөмө-жемиш, сүт, эт, кондитердик, тамеки өнөр жайынын жана ликер-арак тармагынын ишканаларынын экспорттук потенциалын өнүктүрүүнүн эсебинен импорттук товарларды толук алмаштыруу жана ички рынокту толтуруу үчүн реалдуу жана потенциалдуу өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөрдү активдүү пайдалануу.

* иштеп жаткан өндүрүштөрдү кеңейтүү жана жаңы инновациялык технологияларга өтүү үчүн аларды модернизациялоо максатында түз инвестициялоо;

* керектөө товарларына болгон баанын диспропорциясын жоюуга багытталган;

* инфляцияга каршы катуу саясатты жүргүзүү;

* калктын салымдары боюнча пайыздык чендерди жогорулатуу жана кредиттер боюнча банктык пайыздык чендерди арзандатуу багытында кайра карап чыгуу;

* колдонуудагы салык системасын өркүндөтүү ишканалардын ишкердик активдүүлүгүн жогорулатуу үчүн салык салуунун жалпы деңгээлин төмөндөтүүгө багытталышы керек;

* чет элдик капиталды тартуу, биринчи кезекте ЕАЭБ өлкөлөрү менен биргелешкен ишканаларды түзүү активдүүрөөк;

* экспортту өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү. Кыргыз Республикасынын бардык региондору экспортту көбөйтүү үчүн экономикалык потенциалга ээ.

Жалпысынан, керектөө рыногун импорттук товарлар менен ийгиликтүү атаандашкан ата мекендик өндүрүштүн товарлары менен толтуруу проблемаларын чечүү системалуу мамилени, экономикалык, технологиялык, социалдык жана экологиялык факторлорду эске алууну, натыйжалуу механизмдерди колдонууну, ошондой эле социалдык-экономикалык өнүгүүнү талап кылат. Бул Методологиялык аспекти калктын төлөөгө жөндөмдүү суроо-талабын жогорулатуу жана керектөө суроо-талабын республиканын калкынын керектөөлөрүн канааттандырган ата мекендик өндүрүштүн керектөө товарлары менен толтуруу үчүн актуалдуу жана маанилүү болуп саналат өлкөдө жакырчылыкты азайтуунун натыйжалуу өнүгүшү.

ЖЫЙЫНТЫК

Акыркы он жылда керектөө рыногун өнүктүрүү процесстери постсоветтик мейкиндиктеги өлкөлөрдө жүргүзүлүп жаткан рыноктук реформалардын ажырагыс бөлүгү болуп калды. Керектөө рыногунун абалы-бул экономикадагы реалдуу абалды гана чагылдырбастан, коомдун ар бир мүчөсүнө тигил же бул өлчөмдө таасир этүүчү экономикалык барометр. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча, суроо-талап жана керектөө камылгаларга жана акы төлөнүүчү кызмат менен камсыз кылуу катышы суроо-талапты жана калктын керектөөсүн канааттандыруу үчүн гана шарт катары эмес, ошондой эле коомдук өндүрүштүн натыйжалуулугун өсүшүнө таасирин тийгизген бир жагдай катары эмес экенин көрсөтүп турат. Суроо-талаптын жана сунуштун катышын жөнгө салуунун маанилүү багыты керектөө буюмдарын өндүрүү менен өндүрүш каражаттарынын ортосундагы негизги улуттук экономикалык пропорцияларды жакшыртуу болуп саналат.

Сунуш менен сунуштун катышы бир катар жаңы факторлордун таасирин тийгизет. Биринчиден, суроо-талапты түзүү механизми түздөн-түз калктын реалдуу кирешелеринин деңгээлине байланыштуу. Ошондуктан, керектөө азыктарына баанын деңгээли негизинен жүк суроо-талаптын жана сунуштун ортосундагы мамилелердин мүнөзүн аныктайт. Экинчиден, суроо-талаптын калыптанышына рыноктук инфраструктуранын, транспорттук байланыштардын, соода жана өндүрүштүн ортосундагы байланыш системасынын өнүгүү деңгээли чоң таасирин тийгизет. Ошондуктан, керектөө рыногунда суроо-талап менен сунуштун ортосундагы байланыш абдан шамдагай, ийкемдүү.

Өткөөл экономикалар үчүн базар, сатуучулар менен сатып алуучулардын ортосундагы мамилелердин чөйрөсү катары, товарлар менен алардын керектөөчүлөрүнүн ортосунда жаңы, анчалык деле түшүнүксүз. Чындыгында, пландаштырылган экономикада керектөө жүрүм-туруму анчалык деле маанилүү болгон эмес. Базар экономикасынын шартында керектөө жүрүм-туруму маанилүү орунду ээлейт, анткени экономика тигил же бул товарды сатып алуу же албоо тандоосу бар конкреттүү суроо-талапка, конкреттүү адамдарга иштейт. Ошондуктан керектөөчүлөрдү тигил же бул жүрүм-турумун курууга үндөгөн мотивдерди эске алуу керек. Керектөө рыногун турукташтыруу проблемаларын ишке ашыруу оордук борборун салыштырмалуу артыкчылыгын жоготкон тармактарды колдоодон келечектүү, чечүүчү социалдык-экономикалык милдеттерди тармактарга которуу менен байланышкан.

Азыркы этапта, катуу акча-кредит саясаты менен катар, өлкөнүн туруктуу экономикалык өсүшүн камсыз кыла турган ишкерлерди колдоо максатында Өкмөттүн экономикага активдүү кийлигишүүсү зарыл. Керектөө рыногунун чөйрөсүнө жеңил, тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайы, айыл чарба тармактары, соода жана тейлөө тармактары кирет. Азыркы учурда, мамлекет жок коомдук кайра мүмкүн эмес. Бирок бул мамлекеттик органдар фирмалардын Коммерциялык ишине, бизнес дүйнөсүнө кийлигишүүсү керек дегенди билдирбейт. Мамлекет керектөөчүлөрдүн жана өндүрүүчүлөрдүн кызыкчылыктарынын корголушун, ошондой эле коомдун рынок менен жөнгө салынбаган конкреттүү проблемаларынын (экология, саламаттыкты сактоо, илим, социалдык камсыздоо ж.б.) чечилишин камсыздашы керек.

Кыргыз Республикасынын керектөө рыногун калыптандыруу жана өнүктүрүү өзгөчөлүктөрүн изилдөө төмөнкүдөй негизги тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берет.

1. "Керектөө рыногу" категориясынын түшүнүгүнүн маңызын жана мазмунун аныктоого болгон илимий мамилелерди системалаштыруу менен, бир катар иштерде керектөө рыногу товардык жүгүртүү чөйрөсү катары, экинчи топто - ишкердик операциялардын жана шарттардын жыйындысы катары, үчүнчү топто - өндүрүш менен керектөөнүн ортосундагы экономикалык өз ара мамилелерди мүнөздөөчү товардык-акча мамилелеринин жыйындысы катары каралганы аныкталды, төртүнчү топто - товардык жүгүртүүнүн демилгечиси болгон сатып алуучу менен сатуучунун

ортосундагы өз ара мамилелердин тутуму катары. "Керектөө рыногу" түшүнүгүнүн маалыматтарын талдоо көпчүлүк авторлор өздөрүнүн изилдөө иштеринде сатуучу менен сатып алуучунун ортосунда пайда болгон мамилелердин так чектерин бөлбөстөн, бул категорияны "керектөөчү" түшүнүгү менен байланыштырышкан деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берди, бирок изилдөө максатында "керектөө" түшүнүгүнө басым жасоо жана ушундан улам керектөө рыногун көздөгөн түрдө аныктоо сунушталды. Керектөө рыногу-бул товарларды жана кызматтарды акыркы жеке же үрөндүк керектөө үчүн сатып алган өлкөдөгү колдонуудагы мыйзамдардын негизинде товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү өндүргөн жана/же саткан ээлик кылуучу субъекттердин жана жеке керектөөчүлөрдүн ортосунда сатуу-сатып алуу процессинде пайда болгон товардык-акчалай жана уюштуруу-экономикалык мамилелердин системасы.

2. Кыргыз Республикасынын керектөө рыногунун абалын жана өнүгүүсүн баалоодо колдонуудагы ыкмаларды жана методдорду комплекстүү колдонуу керектөө рыногун өнүктүрүүнүн негизги мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана тенденцияларын аныктоого мүмкүндүк берди жана Кыргыз Республикасында керектөө рыногу жалпысынан аны өнүктүрүүнүн сапаттык жана сандык көрсөткүчтөрү түзүлдү деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берди, бул өлкөдө сатып алуучунун рыногу иштеп жатат деп айтууга мүмкүндүк берет. Бирок, бул жагдай негизинен импорттук өндүрүштүн товарларынын 65-70 пайызга сатылышынын эсебинен түзүлгөнүн баса белгилөө керек. Ата мекендик товарлардын керектөө рыногу дагы эле кыскарды, анткени сунушталган товарлар импорттук товарларга каршы атаандаштыкка туруштук бере албайт. Айыл чарба продукциялары өзгөчө болуп саналат, сатып алуучулар ата мекендик өндүрүштөгү продукцияны эң сапаттуу жана экологиялык жактан таза деп сатып алууну артык көрүшөт. Тейлөө жана тиричилик жактан тейлөө тармагы жакшы өнүккөн. Бирок изилдөөнүн жүрүшүндө региондордун керектөө рынокторунун абалы жөнүндө маалыматтардын жетишерлик төмөн экендиги белгиленген, керектөө рыногунда баа түзүүдө кемчиликтер бар. Мисалы, базарда бир кг уйдун эти 750 сом, бир кг баклажан 60 сом, Алма дагы 60 сом, жүзүм 120-160 сом. Айтор, эң арзан ресурс – бул эмгек

3. Суроо-талаптын жана сунуштун абалын, бүтүндөй алганда республиканын керектөө рыногунун иштешин талдоо төмөнкүдөй маанилүү өзгөчөлүктөрдү аныктады. Өткөөл мезгилдин баштапкы этабында калктын керектөө суроо-талабы толук камсыз болгон эмес, көптөгөн керектөө товарларынын жетишсиздиги байкалган, ал тургай ажиотаждуу суроо-талап да пайда болгон. Натыйжада, керектөө товарларына суроо-талаптын жана сунуштун тең салмактуу өнүгүшү жаатында диспропорциялар пайда болду. Мындай абалдын башкы себеби керектөө рыногун азык-түлүк жана азык-түлүк эмес товарлар жана акы төлөнүүчү кызмат көрсөтүүлөр менен толтурууну камсыз кылган экономиканын реалдуу секторлорунун начар өнүгүшү болуп саналат. Ошол эле учурда рынок экономикасында өндүрүштү калктын төлөөгө жөндөмдүү суроо - талабына төмөнкү система боюнча

багыттоону күчөтүү зарыл экендигин баса белгилөө маанилүү: "керектөө - өндүрүш (сунуш) - акчалай киреше (суроо-талап)".

4. Экономикалык илим коомдук кайра чыгаруу системасынын маанилүү бөлүгү катары муктаждыктарын карайт, анын жүрүшүндө келип чыгышы, канааттануу, өлүм жана жаңы муктаждыктардын пайда болушу. Муктаждык жана суроо-талап диалектикалык биримдикте жана туруктуу өзгөрүү жана өнүгүү процессинде. Бирок бул биримдикте эң негизгиси, анын маңызын билдирген суроо-талаптын негизи болгон муктаждык.

5. Өлкөнүн туруктуу экономикалык өнүгүүсүн камсыз кылууда калктын материалдык жыргалчылыктарга жана кызмат көрсөтүүлөргө болгон суроо-талаптарын жана керектөөлөрүн канааттандырууну камсыз кылуучу керектөө рыногуна өзгөчө роль таандык.

6. Керектөө рыногундагы кырдаалды жакшыртуу, ата мекендик товар өндүрүүчүлөрдүн потенциалын жогорулатуу үчүн зарыл:

а) республикада импортту алмаштырууну өнүктүрүү, импортту алмаштыруучу продукцияны өндүрүүнү уюштуруу, чийки зат булактары жана мүмкүнчүлүктөрү бар ишканалардын өндүрүштүк-экономикалык ишин активдештирүү;

б) импортту алмаштыруучу продукцияны: тамак-аш азыктарын, тамеки буюмдарын, Айыл чарба продукциясын, дан өсүмдүктөрүн жана башка көптөгөн өндүрүштү мамлекеттик колдоону күчөтүү жана кеңейтүү.

в) мамлекеттин айыл чарбасын, жеңил жана тамак-аш өнөр жайын өнүктүрүү маселеси боюнча учурдагы социалдык-экономикалык саясатына конкреттүү сунуштарды даярдоо үчүн, аларды өнүктүрүүнүн натыйжалары өлкөдөгү чекене сооданы өнүктүрүүгө түздөн-түз таасирин тийгизет. 2030-жылга чейин Кыргызстандын чекене соодасын өнүктүрүүнүн болжолун иштеп чыгуу зарыл болгон.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Продукцияны өндүрүүнү уюштурууда кластердик мамилени колдонуу, ал керектөөчүлөрдүн суроо – талабын толук эсепке алуу үчүн, керектөө рыногун ата мекендик өндүрүштөгү товарлар менен толтуруу үчүн өндүрүштүн көлөмүн жогорулатуу үчүн жабдуу - өндүрүш – алмашуу-керектөөнү бирдиктүү чынжырга байланыштырууга мүмкүндүк берет.

2. Ички, ошондой эле тышкы рыноктордо жогорку атаандаштыкка жөндөмдүү сапаттуу продукцияны чыгарууну камсыз кылуу менен инновациялык жабдууларды жана заманбап инновациялык технологияларды киргизүүнүн негизинде ата мекендик керектөө товарларын өндүрүүнүн техникалык-технологиялык деңгээлин модернизациялоо.

3. Колдо болгон бардык экономикалык механизмдерди пайдалануу, кредиттөөнүн ар кандай түрлөрүн өнүктүрүү жолу менен керектөө рыногун кредиттик-финансылык камсыздоону өнүктүрүү, өндүрүүчүлөргө салык жеңилдиктерин, кредиттерге жеткиликтүүлүктү берүү, карыздарды төлөөнү

кийинкиге калтыруу жана эсептен чыгаруу, өз алдынча иш менен камсыз кылууну өнүктүрүү зарыл, бул керектөө товарларын өндүрүүдө чакан жана орто бизнестин ишин активдештирүүнү камсыз кыла алат, жумушсуздукту азайтат жана калктын кирешесин жогорулатат, бул өлкөдөгү калктын жакырчылыгын азайтууга өбөлгө түзөт.

4. Ченемдик-укуктук камсыздоону өркүндөтүү, товардык рыноктордун катышуучуларынын ишин жөнгө салуучу мыйзамдарды жана ченемдик-укуктук актыларды иштеп чыгуу; продукцияны Стандартташтыруу жана сертификациялоо боюнча ченемдик-методикалык документтерди иштеп чыгуу, ошондой эле калкка керектөө товарларын өндүрүүчү ишканалардын фирмалык дүкөндөрүн түзүүнү практикалоо.

5. Товарларды өндүрүүчүлөрдү, соода ортомчуларын жана сатып алуучуларды оперативдүү маалымат менен камсыз кылуунун республикалык системасын түзүү менен маалыматтык камсыздоону калыптандырууну камсыз кылуу, региондук маалыматтык-маркетинг борборлорунун тармагын түзүү жана ата мекендик өндүрүштөгү товарларды жарнамалоону активдүү өнүктүрүү. Белгиленген максаттарды чечүү үчүн программалык ыкманы кеңири пайдалануу менен өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасын пайдалануунун негизинде керектөө рыногунун инфраструктурасын өнүктүрүүнү камсыз кылуу зарыл.

6. Ар бир регион үчүн конкреттүү бөлүштүрүү менен жалпысынан Кыргыз Республикасы боюнча азык-түлүк рыногунун инфраструктурасын өнүктүрүүнүн концептуалдык программасын иштеп чыгуу. Бул программа төмөнкү стратегиялык багыттарды камтууга тийиш.

-Рынок экономикасынын талаптарына жооп бере турган дүң-ортомчу уюмдарды жана кампа чарбаларын өнүктүрүү (дүң соода уюмдарын өнүктүрүү; айылдык товардык рыноктордун инфраструктурасын өнүктүрүү; сезондук сактоо үчүн дүң-ортомчу уюмдарды өнүктүрүү ж.б.).

-Тара-таңгак индустриясын өнүктүрүү үчүн Тара-таңгак материалдарынын жана Тара-таңгак жабдууларынын жаңы түрлөрүн өндүрүүнүн илимий-техникалык базасын түзүү; республиканын дизайнерлеринин алдыңкы иштеп чыгууларын активдүү пайдалануу менен атаандаштыкка жөндөмдүү Тара жана таңгактоо өндүрүшүн кеңейтүү зарыл.

-Соода-транспорттук фирмаларды түзүү жолу менен транспорттук тейлөөнү өнүктүрүүнү камсыз кылуу, кызмат көрсөтүү чөйрөсүн өркүндөтүүнү улантуу жана Кыргыз Республикасынын аймагында, ошондой эле ЕАЭБ өлкөлөрүнүн рынокторунда транзит учурунда алардын натыйжалуулугун жогорулатуу. Соода борборлорунун жанында унаа токтотуучу жайларды уюштуруу маселесин чечүү үчүн финансылык ресурстарды жана башка мүмкүнчүлүктөрдү издөө.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. Мырзалиева, М.А. Роль рекламы в развитии рыночных отношений Кыргызстана // Известия ВУЗов Кыргызстана. 2017. № 11. С. 97-99.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=30636978>
2. Мырзалиева, М.А. Регулирование рынка рекламы в Кыргызской Республике // Экономика. Управление. Образование.. 2017. № 2 (5). С. 74-78.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=42336230>
3. Мырзалиева М.А., Савин В.Е. Формирование общего рынка товаров и услуг Кыргызстана и стран ЕАЭС [Текст] / М.А. Мырзалиева, В.Е. Савин // Стратегии инновационного развития экономики Кыргызстана / Материалы межвузовской научно-практической конференции. - Бишкек, БГУ.- 2019.- С. 82-86.
4. Мырзалиева, М.А. Теоретические подходы к исследованию потребительского рынка // Известия ВУЗов Кыргызстана. 2021. № 1. С. 83-89.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=46623952>
5. Мырзалиева, М.А. Формирование потребительского поведения на рынке товаров и услуг // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2021. № 4. С. 233-238.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=47128716>
6. Савина, С.Е., Мырзалиева, М.А. Особенности развития рынка товаров и услуг в Кыргызской Республике // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. 2021. Т. 21. № 11. С. 3-9.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=47934545>
7. Мырзалиева, М.А. Экономическая сущность и особенности продовольственного рынка // Новые векторы экономического развития / Материалы межвузовской научно-практической конференции. - Бишкек, БГУ, 2022. – С. 67-70
8. Усоналиева, Д.А., Мамытов, А.С., Мырзалиева, М.А. Керектөө рыногун калыптандыруу шарттарынын өзгөчөлүгү // Вестник Кыргызского государственного университета строительства, транспорта и архитектуры им. Н.Исанова. 2022. № 1 (75). С. 247-254.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=48339923>
9. Орозонова А.А., Керималиева В.Ж., Батырбекова Ж.К., Мырзалиева М.А., Акматова А.И. Неравномерность развития регионов в Кыргызской Республике // В сборнике: Инновационные подходы в современной науке / сборник статей по материалам CXIV международной научно-практической конференции. Москва, 2022. С. 70-75.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=48355739>
10. Савин, В.Е., Таранова, Е.В., Мырзалиева, М.А. Развитие малого и среднего предпринимательства в Кыргызстане и его роль в насыщении потребительского рынка // Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. 2022. № 2 (70).

<https://elibrary.ru/item.asp?id=48863327>

11. Савин, В.Е., Таранова, Е.В., Мырзалиева, М.А. Роль пищевой промышленности в насыщении потребительского рынка продовольственными товарами в условиях ЕАЭС // Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. 2022. № 4 (72).

<https://elibrary.ru/item.asp?id=50083219>

12. Мырзалиева М.А., Токтосунова З.К., Армурзаева Дж.Э. Влияние цифровых технологий на повышение эффективности сельскохозяйственного производства и насыщение продовольственного рынка // Вестник Бишкекского государственного университета. 2023. № 3 (65). С. 58-64.

<https://elibrary.ru/item.asp?id=54802831>

13. Мырзалиева М.А., Чылабаева А.К., Савин В.Е. Совершенствование способов государственного регулирования продовольственного рынка // Вестник Бишкекского государственного университета. 2025. № 1 (71). С. 58-64.

<https://www.elibrary.ru/contents.asp?id=82298312>

Мадина Мырзалиеванын 08.00.06 – улуттук жана региондук экономика адистиги боюнча экономика илимдеринин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн сунушталган «Кыргыз Республикасынын керектөө рыногун өнүктүрүүнүн заманбап тенденциялары» деген темадагы диссертация

РЕЗЮМЕСИ

Ачкыч сөздөр: керектөө рыногу, ата мекендик өндүрүш товарлары, атаандаштык, сапат, муктаждык, суроо-талап, сунуш, баа.

Изилдөөнүн предмети: Кыргызстандын керектөө рыногу жана анын рынок экономикасынын шартында өнүгүү тенденциялары.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты - керектөө рыногунун заманбап тенденцияларын өнүктүрүүнүн формаларын жана ыкмаларын өркүндөтүү жана аны ата мекендик өндүрүш товарлары менен толтуруу, ошондой эле Кыргызстандын ЕАЭБге мүчөлүгүнүн контекстинде аны тең салмактуу өнүктүрүүнүн негизги багыттарын иштеп чыгууну теориялык, методологиялык жана практикалык жактан негиздөө.

Изилдөө методдору: теориялык, статистикалык, экономикалык, көп фактордук корреляциялык жана регрессиялык анализ, графикалык, болжолдоо, салыштырма анализ, бул жалпылоого жана системалаштырууга, изилдөөнүн элементтерин аныктоого жана ошонун негизинде зарыл тыянактарды түзүүгө мүмкүндүк берди.

Алынган натыйжалар: керектөө рыногун өнүктүрүү, өлкөнүн калкынын керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн аны сапаттуу жана атаандаштыкка жөндөмдүү ата мекендик товарлар менен толуктоо боюнча теориялык корутундулар жана практикалык сунуштар чарба жүргүзүүчү субъекттердин ишинде колдонулушу мүмкүн; Иште берилген талдоо жана натыйжалар мамлекеттик органдар тарабынан бүтүндөй өлкөнү жана анын региондорун социалдык-экономикалык өнүктүрүүнүн программаларын иштеп чыгууда, калктын керектөө товарларына керектөөлөрүн канааттандырууга багытталган экономикалык саясаттын концептуалдык багыттарын аныктоодо мамлекеттик жөнгө салуу чөйрөсүндө пайдаланылышы мүмкүн.

Колдонуу даражасы: изилдөөнүн натыйжалары Кыргыз Республикасын социалдык-экономикалык өнүктүрүү программасын иштеп чыгууда, импортту алмаштырууда, ошондой эле жогорку окуу жайларында курстарды жана атайын дисциплиналарды окууда колдонулушу мүмкүн.

Колдонуу чөйрөсү: Автор тарабынан алынган теориялык корутундулар жана практикалык сунуштар керектөө рыногун өнүктүрүү, аны ички жана тышкы керектөө товарларынын жана кызмат көрсөтүүлөрүнүн ички жана тышкы рынокторунда жогорку сапаттагы ата мекендик товарлар жана атаандаштыкка жөндөмдүү товарлар менен толтуруу жаатында мындан аркы фундаменталдык илимий изилдөөлөр үчүн негиз боло алат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Мырзалиевой Мадины на тему: «Современные тенденции развития потребительского рынка Кыргызской Республики», представленной на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.06 – национальная и региональная экономика

Ключевые слова: потребительский рынок, товары отечественного производства, конкуренция, качество, потребность, спрос, предложение, цена.

Предметом исследования: является потребительский рынок Кыргызстана и тенденции его развития в условиях рыночной экономики.

Цель диссертационного исследования состоит теоретико-методологическом и практическом обосновании совершенствования форм и методов в развитии современных тенденций потребительского рынка и его насыщения товарами отечественного производства, а также разработка основных направлений его сбалансированного развития в условиях членства Кыргызстана в ЕАЭС.

Методы исследования: теоретический, статистический, экономический, многофакторный корреляционно-регрессионный анализ, графический, прогнозирование, сравнительный анализ, которые позволили обобщить и систематизировать, выявить элементы исследования и на этой основе сформировать необходимые выводы.

Полученные результаты: теоретические выводы и практические рекомендации по развитию потребительского рынка, его насыщению качественными и конкурентоспособными товарами отечественного производства для удовлетворения потребностей населения страны могут использоваться в деятельности хозяйствующих субъектов; представленные в работе анализ и результаты могут быть использованы государственными органами при разработке программ социально-экономического развития страны в целом и ее регионов, в сфере государственного регулирования при определении концептуальных направлений экономической политики, направленной на удовлетворение потребностей населения в товарах потребительского спроса.

Степень использования: результаты исследования могут быть использованы при разработке программы социально-экономического развития Кыргызской Республики, импортозамещения, а также при чтении учебных курсов и специальных дисциплин в высших учебных заведениях.

Область применения: Полученные автором теоретические выводы и практические предложения могут служить базой для дальнейших фундаментальных научных исследований в области развития потребительского рынка его насыщение товарами отечественного производства высокого качества и конкурентными на внутреннем и внешнем рынке потребительских товаров и услуг.

SUMMARY

dissertation by Madina Myrzalieva on the topic: "Modern trends in the development of the consumer market of the Kyrgyz Republic", submitted for the degree of candidate of economic sciences in the specialty 08.00.06 - national and regional economy

Keywords: consumer market, domestically produced goods, competition, quality, need, demand, supply, price.

Subject of the study: is the consumer market of Kyrgyzstan and the trends in its development in a market economy.

The purpose of the dissertation research is the theoretical, methodological and practical justification for improving the forms and methods in the development of modern trends in the consumer market and its saturation with domestically produced goods, as well as the development of the main directions of its balanced development in the context of Kyrgyzstan's membership in the EAEU.

Research methods: theoretical, statistical, economic, multifactorial correlation and regression analysis, graphical, forecasting, comparative analysis, which allowed us to generalize and systematize, identify the elements of the study and, on this basis, form the necessary conclusions.

Results obtained: theoretical conclusions and practical recommendations for the development of the consumer market, its saturation with high-quality and competitive domestic goods to meet the needs of the country's population can be used in the activities of economic entities; the analysis and results presented in the work can be used by government agencies in developing programs for the socio-economic development of the country as a whole and its regions, in the sphere of state regulation in determining the conceptual directions of economic policy aimed at meeting the needs of the population in consumer goods.

Degree of use: the results of the study can be used in developing a program for the socio-economic development of the Kyrgyz Republic, import substitution, as well as when reading courses and special disciplines in higher education institutions.

Scope: Theoretical conclusions and practical proposals obtained by the author can serve as a basis for further fundamental scientific research in the field of consumer market development, its saturation with high-quality domestic goods and competitive goods in the domestic and foreign markets of consumer goods and services.